

SZEKERES GYULA

**AZ ÖRDÖNGÖS HAJDÚKERÜLETI FŐKAPITÁNY
PÉLY NAGY GÁBOR**
(1780-1849)

A Hajdúkerület élén álló főkapitányok közül – a nép körében – egynek sem volt olyan hírneve, mint *Pély Nagy Gábornak*. A hajdúkerület egykori főkapitánya¹ csakúgy, mint a kor hasonló műveltséggel megáldott személyisége az ördögösség hírébe keveredett. Nevét nem csak a hajdúkerület élén végzett tevékenysége által ismerte a nép, de ördögös cselekedetei miatt sem felejtette.

Pély Nagy Gábor, abban a korban élt, mikor még nem volt ildomos többet tudni az emberfiának, mint az egyszerű halandónak, hiszen a XVIII. század derekán az ilyen és hasonló, nagyműveltségű emberekre könnyen ráakasztották a *bűbajos* jelzőt.² Bár életpályájáról meglehetősen keveset tudunk, azt bizton állíthatjuk, hogy – korát meghazudtolóan is – nem csak a politikai, de a mindennapi életben is széles kitekintéssel bírt: –,...*A tudományos készség benne szívjósággal, jellemzilárdsággal s ernyedni nem tudó munkássággal egyesült ... Hivatalos eljárását tűz és pontosság jellemzik, magános társalkodásban pedig senki nem látta benne a magas hivatalnokot, hanem csak a nyájas emberbarátot szerette s a tudományos férfit*

¹ A Hajdúkerületben 1808-1819-ig mint jegyző, 1819-1839-ig mint alkapitány, majd mint főkapitány tevékenykedett.

² Lásd: Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 154. p.

bámulta.” – így írnak róla az 1849. évi július 20-án kelt halotti jegyzőkönyvben.³

De mást mond a népi emlékezet, mely évtizedeken keresztül át- meg át-örökítette a róla szóló elképzeléseket, az a képet, melyet csak ekként fogalmaztak meg: – „*Légió ördögnek tudott parancsolni. De amellet jó ember is volt – Isten nyugosztalja – mert a maga nagy hatalmát soha sem megrontásra, hanem csak megtréfálására, legfeljebb megijesztésére használta a szegény embereknek.*”⁴

Miként és miért kaphatta a hajdani hajdúkerületi főkapitány az *ördögös, tudós* attribútumokat?

Tudósnak, ördögösnek nevezték a magyar néphitben azon embereket, akik valamilyen természetfeletti képességgel bírtak. *Tudós, ördögös* jelzőt kapott mindenki, aki eltért az általánostól. Így nevezték a parasztitól eltérő foglalkozásokat űző embereket, akik úgymond tudományukkal, tevékenységükkel eltértek az átlagtól. Tudományosnak kiáltottak ki minden olyan embert, akinek tettei vagy azok következményei – számukra – a megmagyarázhatatlanság kategóriájába kerültek.⁵

Így válhatott ördögössé a *kocsis*⁶, a *méhész*, a *pásztor*, a *molnár*, a *halottlátó*, a *bába*, stb., akiknek tudománykapását valami természetfelettitől származtatták.

Ettől az általános tudós-hagyománykörtől merőben eltér a nép hiedelemvilágában megnyilvánuló, az úgynevezett *Faust-mondakörbe* tartozó varázslófigurákhoz⁷ kapcsolódó, szemfényvesztő mutatványokat prezentáló személyek köré csoportosuló hagyománykör.

Azért szükséges ketté osztanunk a tudós-hagyománykört megszemélyesítő egyéneket, mivel a racionális tevékenységet végző emberek (pásztor, kocsis, molnár, stb.) esetében ezen személyeket a nép ruházta fel úgymond hiedelem-attribútumokkal, melyek speciálisan, kizárólag az adott tevékenységet végző emberhez, illetve az ő általa végzett tevékenységhez kapcsolódtak.

³ NAGY Sándor 1929. 86. p.

⁴ Lásd: NAGY Sándor 1929. 87.

⁵ A babonás történetek népi jelentőségéről és hagyományozódásáról lásd: VAJKAI Aurél 1947. 60. p.

⁶ A Hajdúböszörményi *tudósok* tekintetében lásd: BARNA Gábor 1987. 178-179. p.

⁷ Lásd: Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 154-185. p.; RÁTH-VÉGH István 1991. 129-143. p.

Ezzel ellentétben, a Faust-mondakörbe tartozó „varázslófigurákra” nem jellemző a specifikus tevékenységvégzés. Ezen tudományosok bármely területen tevékenykedhettek, cselekedetük nem korlátozódik kizárólagosan egy, meghatározott territóriumra. Tudásukat bárhol, bármikor és bármely szituációban aktualizálhatták, még akkor is, ha az történetesen nem kötődött a tevékenységet végző személy közvetlen foglalkozásához és státuszához.

Ezért a Faust-mondakörbe tartozó tudósok tevékenysége sokkal átfogóbb, bővebb, mint a speciálisan csak a foglalkozásukhoz kötődő *tudósoké*. Személyükben sokszor egybefonódik a külön-külön önálló területen működő ördögösök tulajdonsága és tevékenysége.

A bíbájós varázsló, Pély Nagy Gábor

A magyar néphagyományban és irodalomtörténetben nem egyedülálló a szemfényvesztő mutatványokkal rendelkező személyek tevékenysége, – hogy csak a legismertebbet említsük – országosan ismert a debreceni kollégium hajdani tanárának *Hatvani Istvánnak*⁸ cselekedetei, mely az idők során nyomtatásban is megjelent,⁹ sőt irodalmi feldolgozások is öregbítették hírnevét.¹⁰

Így talán érthető is lenne, ha a Pély-féle mondakört a korábbi keletkezésű *Hatvani-féle* hiedelmekből eredeztetnénk. Ezt a következtetést annál is inkább elfogadhatóvá tenné az a tény, hogy a *Pély Nagy Gábor* úgymond kortársa volt *Hatvani* professzornak, hiszen a kettejük közötti időbeli távolság¹¹ elég elenyészőnek tűnik ahhoz, hogy az egyik hiedelemkör fokozatosan, szinte átmenet nélkül átalakuljon a másikba.

⁸ Életrajzát tekintve lásd: Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931.

⁹ A híres Hatvani István debreceni professzor tudákos cselekedetei. 1885.; ERDÉLYI István 1897. Hatvani István, a debreceni híres tudákos professzor életéből. Lásd még: Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 166-1678. p.; német nyelven HEINRICH Gusztáv 1886. 780.; 788. p.

¹⁰ JÓKAI Mór 1871. 140. p.

¹¹ *Hatvani István* (1718-1786) halála és *Pély Nagy Gábor* születése és halála közötti idő (1780-1849) lehetővé tenné a hiedelmek áthagyományozódását, az ún. vándoranekdota formájában.

Jelen esetünkben azonban még csak azt sem feltételezhetjük, hogy a kortárs, és ugyancsak hajdúhadházi *Földi János* befolyása és hatása tükröződne a *Pély*-féle ördögös hiedelemkör kapcsán.¹²

A két ember hasonló megítélését a – hozzájuk fűződő hiedelemmondák tekintetében – bizonyos történetekben tapasztalható egyezést tulajdoníthatnánk még *Kazinczy Sámuel*¹³ személyének is, kinek neve a *Hatvani* mondákkal kapcsolatban is felmerült, miszerint esetlegesen szerzője lehetett ezen hiedelmeknek.¹⁴ Ezt a megállapítást már LÓSY-SCHMIDT Ede is megkérdőjelezi¹⁵, 1964-ben írt munkájukban BÁN Imre és JULOW Viktor arra hivatkozik, hogy a *Hatvani* mondakörben felfedezhető mondák sohasem éltek a nép ajkán, s azt inkább tulajdoníthatjuk a kollégiumi diáksereg anekdotázásának, melyet *Kazinczy* csak lemásolt és kiegészített a régebbi keltezésű töredékről.¹⁶

Nézzük végig milyen egyezést, illetve milyen különbségeket találunk a két ördögös jelzővel illetett – *Hatvani* és *Pély* – személye között.

Mindkét illetőt *bűvészmesternek*, *mágikusnak*, *boszorkánymesternek*, *tudákosnak* nevezik, kiknek tudománya az ördögtől származik. Mai napig az *ördöge van* kifejezéssel emlegetjük azon embereket, kikben valami rendkívüli képességet fedezünk fel, vagy éppen olyan dolgokban jeleskedik, amit nem várunk volna tőle.¹⁷

A *Hatvani*-mondakör legkorábbi fennmaradt kéziratosa leírta 13 fejezetre osztva regéli el a tudós professzor eseteit, tetteit és halálát, valójában azonban csak 10 varázstörténetet taglal *Hatvani* életéből,¹⁸ majd a későbbi 1885-ös kiadás még további 4 varázslatos történetet tesz közkincsé, melyek nem szerepelnek a *Kazinczy* és *Bódogh-féle* kéziratosa másolatban.¹⁹ Ezen

¹² Lásd: DÖMÖTÖR Sándor 1929. 183-184. p.; lásd még: NAGY Sándor 1975. 647-772. p.

¹³ Kazinczy Sámuel 1832-től – orvosdoktori oklevele megszerzését követően – 18 évig a Hajdúkerület tisztiorvosa, majd két évig Szabolcs megye egyik főorvosa, majd ismételtén Bősörménybe került, és mint a város orvosa három évig tevékenykedett. Lásd: KÖVÉR Sándor 1973. 134. p.; illetve lásd még: Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 156-161. p.

¹⁴ Lásd: Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 155. p.

¹⁵ Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 157-158. p.

¹⁶ BÁN Imre-JULOW Viktor 1964.

¹⁷ Lásd: O. NAGY Gábor 1979. 378-379. p.; CSALAGOVITS József 1938. 220. p.

¹⁸ Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 162-165. p.

¹⁹ Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 166-168. p.

csodás történetek összehasonlítva a *Pély Gáborról* szóló varázslatos történetekkel egyértelművé válhat a kétféle hagyománykör közötti azonosság, illetve eltérés.

Pély Nagy Gábor hajdúkerületi főkapitány tudákos cselekedetei

Pély Nagy Gábor hajdúkerületi főkapitány – eddig összegyűjtött és fennmaradt – tudákos cselekedeteit hét fő – és egyben a személyéhez fűződő hiedelemkört is jellemző – történetben foglalhatjuk össze.

Vegyük sorra a Pélyről közszájon forgó hiedelemtörténeteket, és velük kapcsolatban vizsgáljuk meg azt is, mennyire illeszthetők ezen történetek a korabeli és hasonló tudománnyal bíró, a Faust-hiedelemkörbe tartozó személyekről szóló hiedelmekbe.

A lakodalom

– „Barátságos ember vót Pély kapitány, a lakosságot szerette, a lakosság meg ütöt. Hítták komnak, keresztelőbe, lakodalomba.

El is ment. Ott ült a főhelyen. A banda húzta, a fiatalság táncolt. Akkor, amikor legjobban forgatták a jányokat, asszonyokat a legínyek, egyszer csak áradt a víz. Jött az minden hun a küszöbön, az ablakon, mindenünnen. Vót nagy visongás, a nők ugráltak fel a lócára, székekre, húzták fel a szoknyájukat, ki mejjig, ki nyakig. Vót ott mit nézni! Akkor vígre eloszlott a víz, táncoltak tovább, nem vót ott vizes semmi, nem vót ott vizes senki. Hát ezt a Pély kapitány csinálta, hogy úgy megtréfálta a lakodalmas sokaságot.”²⁰

A fenti történet nagy hasonlóságot mutat a Kazinczy és Bódogh-féle kézirat *Hatvani-féle* hiedelmek közül – hetedikként – számon tartott tréfás csínytevésre, melyben a professzor – az asszonyoknak beakarván bizonyítani, hogy a tiszta lelkiismeretű ember is elpirulhat adott körülmények között, – a táncteremben vizet fakasztott.²¹

²⁰ Lásd: SZÉKELYHIDI Ferenc 1979. 20. p. *Kecsedí Gábor szül.: 1884. április 17.*

²¹ Lásd: Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 164-165. p. – „Elballag egyszer a mi tudákosunk a bálba. – Akármit beszél a tiszteletes úr, igaz az, hogy kinek tiszta lelkiismerete van, soha sem lesz kénytelen pirulni – mondá Bartáné asszony, egyszersmind székiről felállván, egyengette magát a táncra. – Meglássuk, hogy megpirul, felelé a mi tudákosunk. – De mi okon pirulna meg? – kérde Bartáné asszony sebesen a mi tudákosunktól. – Legalább megpirulhat, ha van benne szemérem. – No nem foghatom meg. Szeretém látni. – Megesik például, hogy ... Többet nem szólhatott a mi tudákosunk, mert a hangosan felelé dámák, akik mind Bartáné mellett voltak, elnyomták. Elhallgatott a mi tudákosunk. Folyt a tánc, repülnek a mi lepke

A két hiedelemmonda összevetéséből is kitetszik, hogy a kettő közül a *Pély-féle* hiedelemkörbe tartozó esemény magja és alapja csak a *Hatvani* professzor mondakörébe tartozó történet lehet, és annak is csak a későbbiekben kialakult, átértelmezett változata.

Ebben az esetben nyilvánvalóan egy hiedelemmonda valódi eredetének elhalványult maradványáról van szó, miután a hajdani – egy bizonyos konkrét személyhez kötődő – eseményt egy más személynek tulajdonítanak. Ennek a folyamatnak elmaradhatatlan kísérő jegye, hogy a cselekmény menete már nem képvisel teljes egészet, hiszen hiányzik belőle a legfőbb meghatározó elem, az egész varázscselekményt kiváltó ok, mely a *Hatvani-féle* történetben még megtalálható volt.

Esetünkben már csak a történet cselekménye kerül át az előkelőbből, népi környezetbe. Így válhat a bálteremből népi lakodalmi helyszín, mely sokkal közelebb áll a nép által közszájon forgó alaptörténethez, melyben egy még ismert, de már konkrét személyhez nem kötődő eseményt új helyszínbe és új személy által megvalósítva mutat be.

A másik történet – mely szorosan kapcsolódik a *Hatvani* hagyománykörhöz – a bűvös könyv elorzásáról szóló hiedelem.

A bűvös könyv elorzása

–„Ilyen nagy mester volt Pély kapitány uram. Ezt a mesterséget pedig azokból az öreg könyvekből tanulta, melyek fent a padláson garmadában heverték. Ide járt fel hozzájuk, hogy az ördögökkel társalogjon. Meg is lepte egyszer a szolgálóleány s mikor a kapitány úr hazulról elment, a padra fellopózott és kinyitotta a legöregebb könyvet.

Hát, uram fia! – egyszerre olyan nagy zúgás támadt, mint a közelgő vihar moraja. A szegletekből érthetetlen hangok, fertelmes kényszag.

dámáink a szálában. Azonban egyszer a szála szegletében buzog a víz kifelé. Mindenek elbámultak, egyszersmind a dámák sikoltva fogták fel a ruháikat, a víztől félvén. A víz növekedvén, a dámák erősebben fogódnak fölfelé. Senki sem tudta a dolgot mire magyarázni. A víz azonban szüntelen szaporodik, és már a mi drágalátos dámáink úgy felfogódnak, hogy feljebb nem lehetett. Hát íme hirtelen eltűnik a víz az árvíz egy pillantására a mi tudákosunknak, amin annyira megütözköztek a dámák, hogy az ártatlanság állapotát meglehetősen kifejező állapotjukban magukat jó darabig benne felejtették.” RÁTH-VÉGH István 1991. 141. p.

De szaladt is már hazafelé a kapitány úr. Gyűrűje megérezte, hogy otthon baj van. Kapott kezébe egy kosár kölest s azzal felrohant a padlásra. Hirtelen szétöntötte a földön, erre a zúgás megszűnt. Hanem a szolgáló ekkorára már nem volt sehol sem eleven, csak a hideg rázta.

Nem is hagyta el soha egész életében, úgy megijedt akkor a kapitány úr szolga szellemeitől.”²²

A *Pély*-nek tulajdonított esemény nagyfokú azonosságot mutat a *Hatvani* hiedelem kilencedik varázscselekményével, melynek tartalmát a következőkben lehet összefoglalni:

–„Egy Füzei nevű tanítványát egyszer ugyanis kiutasította tanári szobájából, amikor az mint beteg a tanárhoz és nem az orvoshoz fordult orvosáért. Füzei ezért bosszút forralt Hatvani ellen és bűvös könyvét ellopta. De megjárta vele, mert amikor a három lehetetlen dolog parancsolása közben másodszor azt parancsolta, hogy a szellemek a professzor házában mindent széjjeltépjenek és elpusztítsanak, őt magát is széjjeltépték. A professzor megsejtven a kezén forgó bűvös gyűrűtől, hogy otthon valami baj történt, hazasietett múzeumába és a szétéptett fiú testét összerakva, szellemeket parancsolt belé. Az így életre keltett fiút másnap examenre is elvitte. A deák kitűnően felelt a feladott kérdésekre, de amikor a háta megett ülő Szilvási nevű deáktársa egy jegyzetet kért el tőle és száján Isten nevét ejtette ki, a gonosz szellemektől lakott teste újból szétesett. Hatvani pedig, hogy minden feltűnést elkerüljön, nagyot csapott öklével az asztalra és a vizsgálobizottság tagjai menten elfelejtették azt a rendkívüli esetet, amely az előbb az auditoriumban történt. Füzei holtteteme azután a kollegium fundamentumába került s azóta is ott pihen.”²³

A két történetben – az alapcselekményen kívül – több azonosságot is felfedezhetünk, ezek mind tárgyelemként funkcionálnak, és így a két hiedelem egységes magját képezik. Ezen tárgyelemek megléte teszi azonossá a két történetet, még ha azt más-más személy cselekedetének tulajdonítja is.

Nézzük sorra milyen egyezéseket, azonos tárgyelemeket találunk a két hiedelem felépítésében.

Mindkettőben megtalálható:

²² Lásd: NAGY Sándor 1929. 87. p.

²³ Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 165. p.

- *a tudákos személye*, (az egyikben *Hatvani* professzor, a másikban *Pély Nagy Gábor* hajdúkerületi főkapitány)
- *a bűvös könyv*, (melyet az egyik történetben a tanítvány, a másikban a szolgálólány kaparint meg)
- *bűvös gyűrű*,²⁴ (mind a két esetben jelzi a távoli baljós cselekményt)
- *a bűvös könyv megkaparintójának halálra válása*, (mindkét személy testét magukhoz ragadják a szellemek)

Azonban ki kell emelnünk a két történetben meglévő azonosságok mellett az eltéréseket is. Ezen különbségek a történet cselekményének szempontjából mégsem tekinthetők meghatározónak, ezek nem hogy megváltoztatnák a cselekmény szüzességét, hanem sokkal inkább kiemelik számunkra azokat az összetevőket, melyek egy meglévő hagyománykör egy másikba történő átvételét bizonyítják.

Azon elemeket emelhetjük itt ki, melyek egyértelművé teszik, hogy a meglévő történetet a nép – hagyományozó kézsége folytán – átültetett egy a számára ismertebb egyén cselekvési körébe. Ezáltal magának a történetnek a hitelessége is sokkal elfogadhatóbbá vált a szűkebb – alkalmazó – közösség körében is, hiszen ezen babonás történeteknek fontos továbbélési jegye, hogy kézzelfogható közelségbe kerüljön magával az azt alkalmazó, a történetet továbbadó személlyel is. Ha az adott közösségben nincs meg a történet hitelességét fokozó személy közvetlen ismerete, akkor a történet sem válhat annyira elfogadhatóvá, hitelessé – pontosan az irracionális jegyek miatt –, hogy azt mint megtörtént esetet tudja tovább adni.

Ezáltal az epikus szerkezet fennmaradását nem csak azok élményszerű, és lehetséges voltak fokozza, hanem az élményközelség is, melyben olyan személyeket ruháznak fel irracionális tulajdonságokkal kiket maguk is ismernek, s bennük – az átlagtól magasabb műveltségük, vagy éppen szokatlan foglalkozásuk, cselekedetük által is – a különös esetek megvalósítóit véli felismerni.

²⁴ A bűvös gyűrű nem csak a Kazinczy-Bódogh-féle korábbi és egyben az alap *Hatvani* hiedelemkört alkotó varázsesetekben fordul elő, de megtalálható a későbbi 1885-ös debreceni kiadásban is – igaz más cselekmény-környezetben –, melyben a hatvani által felfogadott napszámosok a felügyelettel megbízott pedellussal nem a tengeri letörésével foglalatostkodtak, hanem sokkal inkább a pohár emelgetésével, s ezt *Hatvani* a kezén lévő „boszorkányos gyűrű forgásából” tudta meg. Lásd: Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 167. p.

Így helyezi át – a nép hagyományörző tudata – a hallott, de számára idegen környezetben „megtörtént” eseményeket a hozzá közelebb, megfoghatóbb enteriőrbe, s így válhatott jelen esetünkben a deákból – cselédlány.

A tragikus végű történet feloldásaként – a gonosz szellemek segítségével való életre keltésből – így vált gyógyító varázseszközzé a nép körében amúgy is ismert *köles*, mely a néphitben általánosan elfogadott és alkalmazott gonosz-távoltartó tárgyelem.²⁵

Ezzel a két történettel ki is merítettük a *Pély-féle* hiedelemkör és a *Hatvani-féle Faust-hiedelemkörben* meglévő és egyértelműen beazonosítható egyezéseit.

Most lássuk milyen, más, a tudós, ördögös hiedelemkörbe tartozó történetek fedezhetünk fel a *Pély-féle* varázscselekményekben.

Az alábbi két történet – bár igaz, hogy *Pély Nagy Gábornak* tulajdonítottak – nagymértékű azonosságot mutatnak a nép körében széles körben ismert tudós méhész alakjával:

A tolvaj kertész, meg Pély kapitány

–„*Mint gyerekek, Hadházon mentünk az iskolába, ott mentünk el a kastély mellett. Vót ott egy halastó, tényleg vót benne hal is. A tó közepén egy épület állott, azt mondtuk abba lakik Pély kapitány. Ijesztgettük is egymást azzal, hogy: – Te gyerünk innen, mert ott áll Pély a ház ajtajába! vagy – Kijön mindgyárt a házból, és ijeszt bennünket!*

Abba a kastélyba vót egy kertész, a kertbe meg sok kas dongó vót. Az öreg kertész bácsit egyszer elfogta a vágy, hogy a legjobb kas dongót el-emelje. Fel is emelte, hogy hazaviszi, de nem tudott megmozdulni, reggelig ott tartotta bálvánnyá válva kasostul.

Amikor reggel Pély felkelt, kijött a kastélyból, sétálni egyet a kertbe. Látja ám a sóbálvánnyá vált kertészt, ahogy tartja az ölibe a kast, az is látja a kapitányt, tenné is le a lopottat, de nem tudja.

²⁵ A köles alkalmazását tekintve gondoljuk csak a keresztútra vitt köles, mák funkciójára, melyekben, mint időnyerő eszköz funkcionál. A gonosz szellemek addig nem folytathatják tevékenységüket míg az eléjük kiszórt kölest, mákot, stb. szemenként fel nem szedik, s ezzel is időt nyernek a tevékenységüket végző személyek (lásd: a Luca széken boszorkányt nézők) arra, hogy védettséget nyerjenek a gonosz szellemekkel szemben.

Megáll a kertész előtt, oszt mondja neki:

– Na Szilágyi uram, hát kend meg mit mível itt? Tudhatná kend, hogy Pély kapitány mindent lát, meg mindent tud, még akkor is, ha űt magát más nem látja. Hát most mit kezdjek kenddel vénségire?

Megbüntethette vóna, de nem tette, megkegyelmezett neki, ezzel fejeződött be a lopás.”²⁶

A lopós legények

–„Egyszer két fiatal hadházi legény megkívánta a jó akácmézet s elhatározta, hogy kerít magának. Loptak ők már lovat is, most hát a változatosság kedvéért mézet lopnak.

Rosszul választottak, mikor a kapitány úr méhesére vetettek szemet. Addig ugyan nem volt baj, míg a kasokat válogatták s a súlyosabbakat petrencére rakták. De amint felemelték, hogy velük majd elindulnak, se té, se tova. Lépni se tudtak, le se bírták tenni. Végül is kénytelenek voltak a feneketlen éjszakát telekiabálni, a kapitány urat álmából felzavarni, hogy ha Istent ismer, segítsen rajtok.

A kapitány úr segített is – jó somfa botjával. Az eset után a két legény el is vadult Hadházzól.”²⁷

A fenti két hiedelemmonda felépítése, tartalma teljes egészében megegyezik az úgynevezett tudós méhészhez fűződő hiedelmekkel. Bár a tudós méhész alakja rendkívül összetett, s személyében olyan természetfeletti erővel rendelkező embert tisztelt a közösség akit nem szúrtak a méhek, megtudta szerezni mások méheit, vissza tudja tartani a rajzó méheket, de a méhtolvajok megkötésének képességét is magának tudhatta.²⁸

Ezen utóbbi hatalmat, irracionális tulajdonságot is nevesítették a hadházi emberek, s a tudós méhész alakját megszemélyesítve *Pély Nagy Gábornak* tulajdonították ezen természetfeletti képességet.

²⁶ Lásd: SZÉKELYHIDI Ferenc 1979. 20. p. *Kecsed Gábor szül.: 1884. április 17.*

²⁷ Lásd: NAGY Sándor 1929. 87-88. p.

²⁸ Lásd: SZABADFALVY József 1992. 245-253. p. A méhtolvajok megkötésének tekintetében, a rendkívül gazdag anyagból csak néhányat kiemelve lásd még: BIHARI Anna 1980. 288. p.; KOTICS József 1992. 56. p.

Nem csak az ördögös méhész népi alakját fedezhetjük fel a *Pély-féle* hiedelemkörben, de a *tudós molnár* alakja is felsejlik a róla szóló történetben, bár ellentétes értelemben, mint azt az *ördögös molnár* alakjától megszokhattuk; itt éppen nem megállítja a malmot²⁹, mint azt tették a *tudós molnár*ok, hanem éppen ellenkezőleg megindítja azt. Ördögi hatalmát és pokoli segítőit segítségül hívva indítja be a szárazmalmot, hogy segítsen a szegény özvegyasszonyon.

A *Faust*-i fordulatot itt is felfedezhetjük, miszerint a nem dolgozó lovak mégis *kifővik magukat* csakúgy, mintha a *keringőbe* járatták volna őket. Az ördögös ilyenkor a más tulajdonát, vagy esetlegesen a cselekménytől távol lévő tárgyakat, élőlényeket használ fel tettének végrehajtására.³⁰

Az őrletés

– „*Pély kapitány ördögös hírében állott. Egyszer egy szegény özvegyasszony panaszkodott neki, mert a Hatlovas Makrai nem adott lovat a szárazmalomba, hogy néhány véka kenyérnekvalóját megőrölhesse, pedig mind a hat lova az istállóban pihent.*

– *Ne búsulj, lányom! – mondta Pély. Mindjárt segítek rajtad. Eredj vissza Makraihoz, s mondd meg neki, én kérem, fogjon be két lovat a keringőbe és járassa le a gabonádat! Ha nem tenné meg, akkor hozzád el az istállójából 6 darab lótrágyát!*

Nemsokára hozta a szegény asszony a 6 darab lótrágyát, amit Pély a malom keringőjének a gerendájára rakott, s majd elővett egy szíjostort és suhogtatott, csergetett vele. Erre a malom keringője forogni kezdett, s egy-kettőre megőrölte a szegény asszony gabonáját.

Makrai pedig panaszkodott, hogy a hat lova egy állóhelyen kifőtt, habosra izzadt az istállóban.”³¹

²⁹ Vö.: VAJKAI Aurél 1947. 68. p.

³⁰ Lásd még ide: *Hatvani* professzor a török szultán asztaláról varázsolja el az ebédet, mellyel megvendégeli a város notabilitásait. Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 162-163. p.; illetve az asztal lábából csapol bort a vendégseregnek, míg a gazda hazaérvén a hite szerint „tele” boroshordóval, csak akkor látja, hogy a hordó üres, vagyis azt csapolta ki az ördögös professzor. Lásd: Dr. LÓSY-SCHMIDT Ede 1931. 166-167. p.

³¹ Lásd: ENYEDI József 1988. 146. p.

A Pély-hez fűződő népi hiedelmekben az ördögösségen kívül kiviláglik az a tisztelet és megbecsülés is, melyben – a nép tolmácsolásában – megnyilvánul a főkapitány tisztességes magatartása is.

A következő hiedelemtörténetben Pély-t nem csak, mint ördögös, tudákos személyt ismerhetjük meg, hanem mint a becsületes hajdúkerületi főkapitányt, aki nem tűri a tolvajlást és csalárdságot.

Nézzük meg miként büntette meg a tolvaj pásztort és a pártját fogó szekeres gazdát:

A pórul járt juhász

– „Még cifrább eset volt a juhászé. Ismerte már ökelmét a kapitány úr: sok juh és miegymás eltévedt már az ő kezén.

Húsvét szombatján ez a juhász beállít a kapitány úrhoz. Hátán egy juh. Instálja alássan! – a húsvéti szent ünnepekre hozta –, ha a kapitány úr jó szívvel fogadná.

Múltja van ennek a juhnak – gondolja Pély – de várj, nem hozol te nekem több ajándékot!

– Jól van barátom – mondja a juhásznak – ott van az az ágas, nyúzza meg kend rajta.

A juhász hozzákezd, nyúzza a juhót.

– Mit csinál kend? – kiált rá egyszer Pély. Azt mondtam én kendnek, hogy juhót nyúzzon ne embert!

A juhász majd sóbálvánnyá lesz. Dörzsöli a szemét ujjával, öklével. Irtózatoss! – csakugyan embert nyúz. Térdre rogy, rimánkodik: kegyelem szegély árva fejének, hisz ő juhnyúzásba fogott, maga se tudja, hogy lett a keze alatt a juh emberré.

Látja ám és hallja ez a jelenetet egy szekeres gazda, ki a mezőről szalmával igyekszik hazafelé. Oda szól a holtra rémült juhásznak.

– Ne higgye kend, olyan juh az, mint annak a rendi!

Több se kellett Pélynak. Rákiált a kerítés mögűl a szalmás emberre.

– Jobb volna, ha kendnek is magára volna gondja, mikor a szekéren ég a szalma!

Az is hátratekint ám s látja, hogy lángokban a szekér. Ugrana a szekérről lefele, de nem lehet, ha nyakát törni nem akarja. Mert a lovak, mint a tüzes sárkányok ragadták magukkal a szekeret. Nem is álltak meg idebb, csak a Bótnál, hiába égette a gazda hátát a tűz.

*Ekkor látta aztán az atyafi, hogy nincs az ő szalmájának semmi baja. Neki is csak annyi, hogy a Parlagon felrakott szalmát Bótról kellett hazavinnie Hadházra.*³²

Meg kell említenünk, hogy a fenti hiedelemtörténet alapjaiban nyilván kapcsolatban állhat a nép hitében széles körben elterjed *tudós kocsis* monda-körhöz, bár a fenti esemény mégsem nem kapcsolható egyetlen tipikus, a *tudós kocsis* hiedelemkörbe tartozó történethez sem.³³

Nem feledkezhetünk meg azonban az ördögös Pély Nagy Gáborral kapcsolatban arról sem, hogy tudományát nem csak komoly és félelmetes varázscselekvésekre, de tréfás csínytevésekre is felhasználta.

Végezetül álljon itt egy történet, melyben az oly félelmetes tulajdonságokkal felruházott hajdúkerületi főkapitány kizárólag tréfálkozásra használta fel „ördögöktől” szerzett tudományát:

A tréfálkozó Pély Nagy Gábor

–„Főleg a leányokkal szeretett tréfálni. Minden lakodalomban ott volt s ilyenkor a vendégeket megajándékozgatta, kit eggyel, kit mással. Az öregeknek bicskát, az asszonyoknak fejre való kendőt, a lányoknak színes szalagokat ajándékozgatott. De hát a dologban ördögi csalafintaság volt. Mert mikor másnap reggel ki-ki venné elő az ajándékot, bicska helyett libacsont, kendő helyett ringy-rongy papír, szalag helyett haszontalan kóczmadzag akadt a kezükbe.”³⁴

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, a *Pély Nagy Gábor* nevéhez fűződő hiedelemmondák között egyaránt felfedezhetjük a régebbi keletkezésű és a *Hatvani István* debreceni tudós professzor személye körül kialakult magyarországi *Faust-mondakörhöz* kapcsolódó hiedelemmondákat, de a hiedelmek között tudhatjuk az egyszerű nép körében igen nagy számban fennmaradt változatokhoz hasonlóan a *tudákos*, *ördögös* és természetfeletti tudással rendelkező ember népi megfelelőjét is.

³² Lásd: NAGY Sándor 1929. 88. p.

³³ Vö.: UJVÁRI Zoltán 1984. 245-251. p.; illetve LUBY Margit é. n. 44-54. p.

³⁴ Lásd: NAGY Sándor 1929. 87.

IRODALOM

- SZENDREY ZSIGMOND, 1937.
A varázscselekvések személye, ideje és helye.
In.: Ethnographia, XLVIII. évf. 23. p.
- VAJKAI AURÉL, 1947.
Az ördögös molnárlegény.
In.: Ethnographia, LVIII. évf. 1947. 55-68. p.
- CSALOGOVITS JÓZSEF, 1938.
„Ördöge van”.
In.: Ethnographia, XLIX. évf. 1938. 220. p.
- NAGY SÁNDOR, 1928.
Hajdúhadház története. Hajdúhadház, 1928.
- SZÉKELYHIDI FERENC, 1979.
Hadházi történetek.
In.: Múzeumi Kurír. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumbarátok Köre körlevele, 1979. március 29. szám. III. köt. 9. sz. 18-20. p. (Szerk.: Dankó Imre) Debrecen, 1979.
- ENYEDI JÓZSEF, 1988.
Madárlátta kenyér.
In.: Hajdúhadház népköltészete. 146. p. (Szerk.: Kríza Ildikó) Budapest, 1988.
- DR. LÓSY-SCHMIDT EDE, 1931.
Hatvani István élete és művei 1718-1786.
In.: A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. Osztályának Kiadványai IV. kötet. 7. sz. Debrecen, 1931.
- RÁTH-VÉGH ISTVÁN, 1991.
A magyar Faust.
In.: A sátán és cimborái. *Ördögidézés, feketemágia, boszorkányhit.* Budapest, 1991. 129-143. p.
- ERDÉLYI ISTVÁN, 1897.
Hatvani István, a debreceni híres tudákos professzor életéből.
Miskolc, 1897. (A „Szabadság” című napilap melléklete.)
- NN., 1885.
A híres Hatvani István debreceni professzor tudákos cselekedetei. Debrecen, 1885.
- HEINRICH GUSZTÁV, 1886.
Der ungarische Faust.
In.: Ungarische Revue VI. Jahrg. Budapest, 1886. 780. p.; 788. p.
- JÓKAI MÓR, 1871.
A Magyar Faust. Népmonda Hatvani István debreceni professzorról.
In.: A Kisfaludi-Társaság évlapjai. Új folyam. VI. kötet. Pest, 1871. 140. p.
- VAJKAI AURÉL, 1947.
Az ördögös molnárlegény.
In.: Ethnographia, LVIII. évf. 1947. 55-68. p.
- DÖMÖTÖR SÁNDOR, 1929.
Földi János babonás történetei.
In.: Ethnographia, XL. évf. 1929. 183-184. p.
- NAGY SÁNDOR, 1975.
Földi János hadházi éve. (Adalékok életrajzához és hajdúkerületi orvosi működéséhez.)

- In.: A Déri Múzeum Évkönyve, 1975. 647-772. p.
KÖVÉR SÁNDOR, 1973.
Adatok Hajdúböszörmény egészségügyének történetéhez I.
In.: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. 127-138. p. Hajdúböszörmény, 1973.
- BÁN IMRE-JULOW VIKTOR, 1964.
Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Budapest, 1964.
- BARNA GÁBOR, 1987.
Hiedelemalakok Hajdúböszörmény néphitében.
In.: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve VI. 173-188. p. Hajdúböszörmény, 1987.
- O. NAGY GÁBOR, 1979.
Ördöge van.
In.: Mi fán terem? Budapest, 1979.
- SZABADFALVI JÓZSEF, 1992.
Die Gestalt des „Wissenden Imkers“ in der ungarischen Volksüberlieferung.
In.: Ethnographica et Folkloristica Carpathica, Tom. 7-8. (Red.: Elek Barta-József Kotics) Debrecen, 1992. 245-253. p.
- KOTICS JÓZSEF, 1992.
A tudós méhésszel kapcsolatos hiedelmek Gömörben.
In.: Gömör néprajza, XXXIII. 53-56. p. Debrecen, 1992.
- BIHARI ANNA, 1980.
Magyar hiedelemmonda katalógus.
In.: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 6. Budapest, 1980.
- UJVÁRI ZOLTÁN, 1984.
Szekér-kocsi a folklórban.
In.: Tanulmányok Szatmár Néprajzához, Folklór és Etnográfia, 16. 245-251. p. (Szerk.: Ujvári Zoltán) Debrecen, 1984.
- LUBY MARGIT, én.
Kocsisbabonakör.
In.: Bábalelte babona. 44-54. p. Budapest, én.